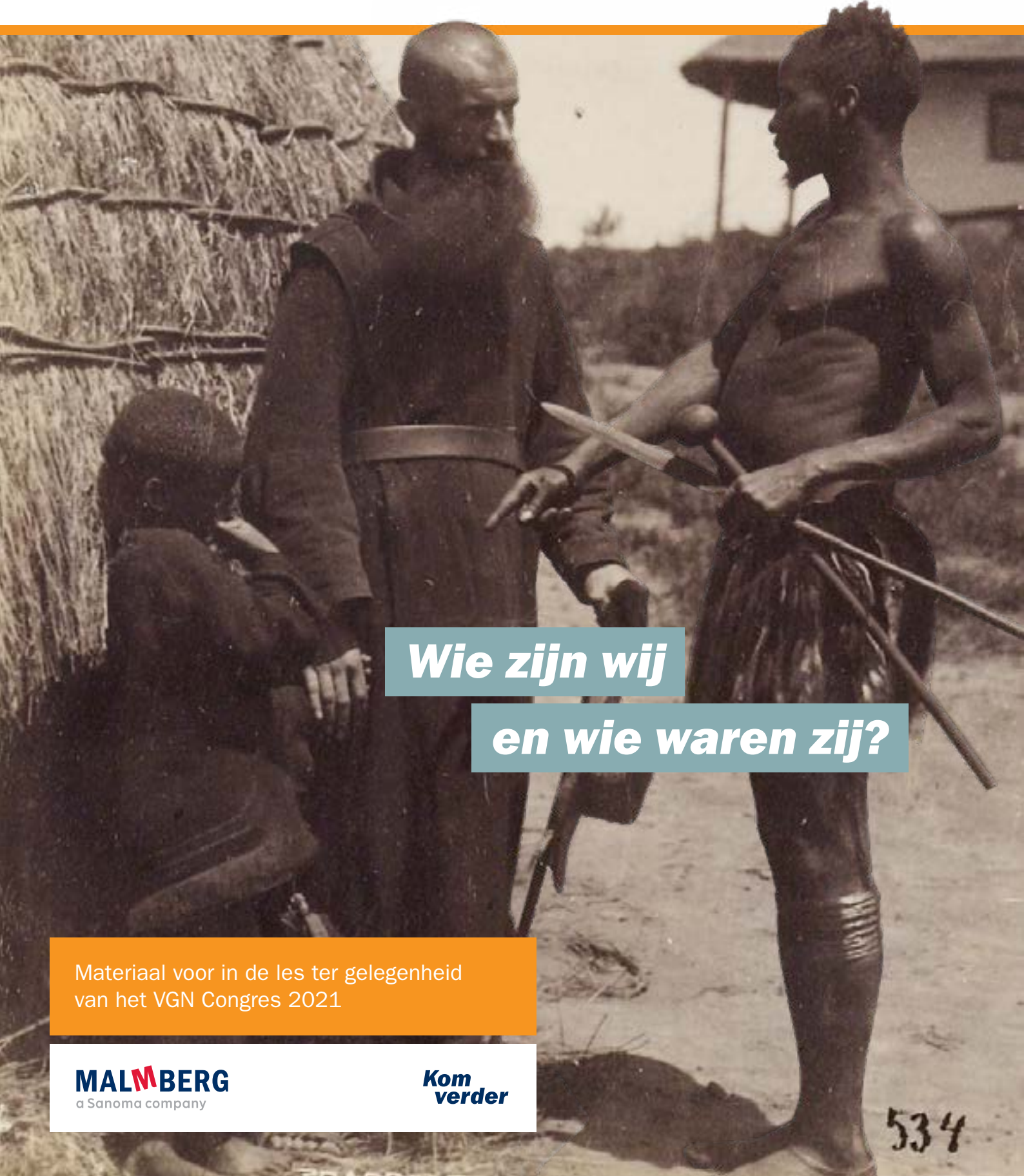

MEMO

Wie zijn wij

en wie waren zij?

Materiaal voor in de les ter gelegenheid
van het VGN Congres 2021

MALMBERG
a Sanoma company

**Kom
verder**

534

Colofon

Inleiding: Stephan Klein

Opdrachten: lesmateriaal afkomstig uit de methode Memo, geschiedenis voor het voortgezet onderwijs.

Opmaak: WonderStudio, Den Bosch

Dit materiaal wordt gratis aan geschiedenisdocenten ter beschikking gesteld ter gelegenheid van het Online Nationaal Geschiedisonderwijs Congres van de VGN tussen 13 en 28 april 2021.

© Malmberg Den Bosch, 2021

Dit materiaal mag zonder voorafgaande toestemming ten behoeve van de geschiedenislessen binnen je school worden verspreid. Voor andere doeleinden gelieve contact op te nemen met de uitgever van Memo, Michiel Bugter, michiel.bugter@malmberg.nl

| Hoezo identiteit en identificatie?

Geschiedenis gaat over mensen van vroeger. We geven er les over aan (jonge) mensen van nu. Wie waren die historische mensen en wie zijn wij zelf (leerlingen, docenten en makers van geschiedenismethoden)? Dit congres gaat over de wisselwerking tussen *identiteit* en *identificatie*.

Hoewel deze begrippen niet voorkomen in domein A van het examenprogramma, waarin historisch denken wordt gedefinieerd, is het duidelijk dat beide begrippen er een centraal onderdeel van zijn.

| Historisch denken in Memo

Identiteit en identificatie maken deel uit van de manier waarop de geschiedenismethode Memo omgaat met domein A. In de methode oefenen we historisch denken vanuit zes kernvragen:

1. Hoe bepalen we wat belangrijk is om te vertellen over het verleden? (historisch belang)
2. Hoe komen we tot kennis over het verleden? (historisch bewijs)
3. Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe? (oorzaken en gevolgen)
4. Hoe kunnen we alles wat vroeger is gebeurd, ordenen als een ontwikkeling in de tijd? (continuïteit en verandering)
5. Hoe kunnen we mensen uit het verleden beter leren begrijpen? (historische perspectieven)
6. Hoe kan kennis van het verleden ons helpen in de wereld van nu en morgen? (betekenis geven)

Identiteit en identificatie zijn vrijwel altijd in het geding wanneer kernvragen 5 en 6 van toepassing zijn. Maar de redeneringen gaan vaak over kwesties uit de andere vier kernvragen, zoals het voorbeeld hieronder laat zien.

| Een voorbeeld: het slavernijverleden

De discussie over het slavernijverleden van Nederland in de afgelopen decennia gaat allereerst over **historisch belang** (kernvraag 1): welk verleden vinden wij het waard om te herinneren? Over die vraag werd rond het jaar 2000 in de Surinaams-Antilliaanse gemeenschap in Nederland anders gedacht dan door andere

Nederlanders. Maar nu, twintig jaar later, is dat onderwerp volledig geaccepteerd als historisch belangrijk. Dat ligt anders bij de vragen rondom **betekenis geven** en de **visie op de toekomst** (kernvraag 6). Denk daarbij aan de functie en locatie van monumenten of aan de kwestie van financiële compensatie. De verschillende opvattingen daarover hebben alles te maken met identiteit en identificatie, ofwel, in de terminologie van historisch denken: met je **standplaatsgebondenheid**. De strijd over dit verleden in dit voorbeeld zorgt zowel voor een verandering als voor het meerstemmiger worden van de nationale historische identiteit. Een verandering, omdat het slavernijverleden er als een zwarte bladzijde onderdeel van is geworden (kernvraag 4), en meerstemmiger omdat er tegelijkertijd ruimte is voor zeer verschillende interpretaties en emoties in het heden (kernvraag 6).

| Hete en afgekoelde geschiedenis

In Memo vind je meer van dit soort 'hete' onderwerpen, naast thema's die 'afgekoeld' zijn en in de nationale herinnering nauwelijks een rol spelen. Daarbij is ons uitgangspunt dat een bepaalde identiteit weliswaar zeer sterk gevoeld kan worden, maar toch nooit volledig vastligt. De manier waarop mensen zich identificeren met een bepaald grondgebied, een bepaald verleden, bepaalde andere mensen of bepaalde voorwerpen is aan verandering onderhevig en is onderhandelbaar wanneer er conflicten over ontstaan. Mensen kunnen nieuwe identiteiten aannemen en geleidelijk of abrupt van bepaalde identiteiten afstand nemen.

| Identiteit en identificatie in de les

In deze brochure laten we je graag zien hoe je met Memo aan de hand van belangrijke kwesties over identiteit en identificatie kunt praten. En je kunt een opdracht meteen uitproberen met je leerlingen. Vraag hen vooral wat zij zélf denken en voelen bij bepaalde onderwerpen. Zo leren ze de kenmerkende aspecten niet alleen veel diepgaander begrijpen, maar ook betekenisvoller. En daar hebben ze wat aan voor later. Want geschiedenis is zoveel meer dan feitjes leren en toetsen afleggen!

Stephan Klein | Maart 2020

| Toelichting bij de opdrachten

De Poepoetan (VMBO-2)

De massale zelfmoordaanval (Poepoetan) van inwoners op Bali in 1906 werd in Nederland als ‘gruwelijk’ aangemerkt. Maar op Bali dachten ze er heel anders over, ook later nog. Dit verschil in historische perspectieven heeft in de terminologie van historisch denken met standplaatsgebondenheid te maken, maar je zou het ook een verschil in identiteit kunnen noemen. Hier speelt immers niet alleen het verloop van het gevecht een rol, maar ook de culturele achtergrond van hen die aan het gevecht deelnamen.

De Zoeloes van Mariannahill (HAVO/VWO-2)

De foto van de missionaris en de Zoeloes waarmee deze opdracht opent is een prachtig beeld van een ‘culturele ontmoeting’. Maar pas als je er vragen over gaat stellen snap je wat er gebeurt. Deze foto (en ook de andere) geven blijk van een christelijke identiteit. Ze zijn gemaakt om te laten zien hoe nuttig het missiewerk is onder de ‘onbeschaafde’ volken in Zuid Afrika. In deze opdracht is het historische perspectief van de makers gekoppeld aan het nadenken over historisch bewijs. Wat kun je uit deze beelden nu wel en wat niet afleiden?

De ruïnes van Ieper (VWO 4-6)

In deze opdracht gaat het over verschillende historische perspectieven op de vraag wat er met een oorlogsgebied na de oorlog moet gebeuren. In Ieper staan na 1918 verschillende visies tegenover elkaar. Opvallend is de tegenstelling tussen de veteranen, die hun herinneringen graag gekoppeld zien aan de ruïnes van de stad, en de inwoners, die de stad een nieuw gezicht en een nieuwe toekomst willen geven. De oorlogservaringen van de veteranen en de offers die in hun gelederen zijn gebracht vormen een onderdeel van hun identiteit (een onderdeel van standplaatsgebondenheid) en verklaren hun stellingname.

De stilte van Oekraïne (VWO 4-6)

Drie indrukwekkende getuigenissen van de gebeurtenissen in Oekraïne rond 1932-1933. De opdracht gaat over de verschillen tussen deze drie historische perspectieven. Nina Loegovskaja schrijft als 14-jarige een beeldende passage (ze werd later kunstenares) vanuit Moskou. Ze baseert haar verhaal op wat ze van anderen heeft gehoord. Het aspect van standplaatsgebondenheid dat hier belangrijk is, is letterlijk haar 'standplaats'. Bij de twee andere bronnen gaat het juist om een aangenomen identiteit. Lev Kopalev was overtuigd communist en 'dader' in de gebeurtenissen. Van die identiteit neemt hij later in zijn boek bewust afstand. Semen Stariv is juist 'slachtoffer'. Zijn ontluisterende verslag ondersteunt dat aspect van zijn identiteit. Hij vraagt in zijn boek aandacht voor dit onderdrukte verleden (historisch belang) en gebruikt daarbij de techniek van de vergelijking met de Holocaust. De opdracht is gekoppeld aan historisch bewijs: hoe kom je tot een hypothese op basis van zulke zeer verschillende bronnen.

Een monument tegen een misdaad (HAVO 4-5)

Deze opdracht gaat over hoe landen de Tweede Wereldoorlog herdenken en welke veranderingen er in die nationale herinnering kunnen optreden. Het gaat dus over historisch belang (wat) en over continuïteit & verandering (wat en hoe) in het nationale geschiedbeeld (deel van de nationale identiteit) van een land. Het citaat van Jan Wolkers geeft een prachtig voorbeeld van hoe een kunstenaar denkt en welke vorm van herinneren (het monument) daaruit voorkomt. Het monument zelf markeert de groeiende aandacht voor de Holocaust vanaf de jaren 1960 (vermeld in de basistekst van het bijbehorende hoofdstuk).

Politionele acties of kolonisatieoorlog? (HAVO 4-5)

Deze opdracht gaat over een langzame verandering in het nationale geschiedverhaal over Nederlands-Indië in de periode 1945-2015. Een aanvankelijke ontkenning van oorlogsmisdaden moet langzamerhand plaats maken voor een erkenning. Die verandering wordt veroorzaakt door nieuwe getuigenissen en het opduiken van beeldmateriaal. Daardoor is het historische begrip 'politionele acties' achterhaald. De nationale herinnering wordt aangepast door de toevoeging van een nieuwe zwarte bladzijde, maar de visies en emoties in het heden blijven sterk verschillen. De identiteit van oorlogsveteranen en Indische Nederlanders speelt een grote rol. Dit is een voorbeeld van historisch belang, van continuïteit & verandering en van betekenis geven.

De Poepoetan

Veel Nederlanders waren trots op de Nederlandse veroveringen in Nederlands-Indië. De bewoners van Nederlands-Indië waren het daar niet mee eens. In 1906 besloot een volk op Bali dat het zich liever doodvocht dan dat het zich overgaf aan de Nederlanders. Het pleegde daarom een massale zelfmoordaanval op het Nederlandse leger: de Poepoetan. In deze opdracht ga je deze gebeurtenis verder onderzoeken en kijk je hoe verschillende mensen naar deze gebeurtenis keken.

Vragen

- 1 Deze vraag gaat over standplaatsgebondenheid. Welke overeenkomst is er tussen jouw persoonlijke eigenschappen en die van een Nederlandse handelaar in Nederlands-Indië?
  - A Dezelfde kennis.
  - B Dezelfde leeftijd.
  - C Dezelfde nationaliteit.
  - D Hetzelfde beroep.

- 2 Gebruik bron 1.
  - a Maak de zin kloppend.

Dit bericht stond in een *Indonesische / Nederlandse krant*. Dat staat in de bron / het bronbijschrift.
  - b Kies twee zinnen uit de bron die passen bij de standplaats van Nederlanders, maar waar bewoners van Bali heel anders over zouden denken.
    - A De berichten van Bali blijven positief.
    - B De kogels van de marine hadden hun doel goed geraakt.
    - C De vorst en zijn volgelingen zijn dood.
    - D Er zijn 400 mannen, vrouwen en kinderen gesneuveld.
  - c Nederlanders en bewoners van Bali dachten verschillend over de Poepoetan. Welk verschil in hun standplaats geeft hiervoor een verklaring?
    - A Verschil in beroep.
    - B Verschil in geslacht.
    - C Verschil in leeftijd.
    - D Verschil in nationaliteit.

Bron 1 Dit bericht verscheen in een Nederlandse krant in 1906.

De berichten van Bali blijven positief, hoewel er ook gruwelijke berichten zijn. Vooral als het gaat om de oorlogsgewoontes van onze vijand. Volgens een bericht uit Nederlands-Indië zijn ongeveer 400 mannen, vrouwen en kinderen gesneuveld tijdens een Poepoetan*. [...] De vorst en zijn volgelingen, 400 mensen in totaal, zijn dood. De kogels van de marine hadden hun doel goed geraakt. Sommigen hadden zichzelf doodgestoken. Alle grote gebouwen waren vóór de aankomst [van de Nederlanders] in brand gestoken. [...] Aan onze kant zijn vier mensen gesneuveld.

* Een Poepoetan was een zelfmoordaanval waarbij mensen zich massaal doodvochten in plaats van zich over te geven aan de vijand.

- 3** Gebruik bron 1 en bron 2.
- a** Is het monument (bron 2) gemaakt door bewoners van Nederland of van Bali? Leg uit hoe je dit weet.
  - b** Hoe dachten de schrijvers van het krantenartikel (bron 3) over de Poepoetan? Leg uit hoe je dit weet.
Ze vonden het *begrijpelijk / gruwelijk / positief*, want ....
  - c** Hoe dachten de makers van het monument (bron 4) over de Poepoetan? Leg uit hoe je dit weet.
Ze vonden het *gruwelijk / moedig / vreemd*, want ...
  - d** Leg uit waar het verschil tussen je antwoorden bij vraag b en c vandaan komt. Denk daarbij aan een verschil in standplaatsgebondenheid.

Bron 2 Bewoners van Bali bouwden in 2011 een groot monument om de Poepoetan van 1906 te herdenken.

- 4** In 1906 dachten Nederlanders en bewoners van Bali verschillend over de Poepoetan.
- a** Omschrijf de mening van de Nederlanders en van de bewoners van Bali over de Poepoetan met één woord.
Bewoners van Bali vonden de Poepoetan: ....
Nederlanders vonden de Poepoetan: ....
  - b** Wat vind jij van de Poepoetan? Leg je antwoord uit.
Ik vind de Poepoetan: ....

De Zoeloes van Mariannahill

In 1882 stichtte een groep missionarissen een klooster in Mariannahill, in het oosten van Zuid-Afrika. Deze missionarissen maakten veel foto's. In deze opdracht ga je deze foto's onderzoeken.

Bron 1 Een foto uit ongeveer 1895. Een Europese missionaris (links) en een groep mensen van een Zuid-Afrikaans Zoeloe-volk zijn bezig met het maken van foto's. De Zoeloes links staan klaar om te worden gefotografeerd. Rechts staat het fototoestel.

Vragen

- 1 Gebruik bron 1.
  - a Veel mensen denken dat een historische foto betrouwbaarder is dan een historische tekstbron. Waarom zou dat zo zijn?
  - b Noem twee mogelijke feiten die deze foto je vertelt over de Zoeloes bij Mariannahill.
  - c Leg uit waarom bij vraag b wordt gesproken van 'mogelijke feiten'.
    - A Iets is pas een feit, als het in een geschreven bron staat.
    - B Op basis van één bron weet je nog niet of iets een feit is.
    - C We weten niet wie de foto heeft gemaakt.
    - D We weten verder niks over de geschiedenis van de Zoeloes.
- 2 Gebruik bron 1 t/m 3.
  - a Wat deden missionarissen in Afrika?
  - b Het is goed om te weten of de foto's spontaan door de missionarissen werden gemaakt of dat ze in scène zijn gezet. Leg uit welke informatie bron 1 hierover geeft.
  - c De missionarissen van Mariannahill maakten vaak foto's. Die gebruikten ze in hun krantjes. De krantjes maakten ze voor mensen in Europa die hun klooster financieel steunden. Leg uit waarom missionarissen graag foto's in de krantjes plaatsten, zoals bron 1 en 2.
  - d Leg uit waarom missionarissen graag foto's verstuurden zoals bron 3.

Bron 2 Een foto, gemaakt door de missionarissen rond 1895. De missionarissen schreven er als bijschrift bij: 'Kaffer stelt zijn kind onder de hoede van een missionaris.' Het woord 'kaffer' werd vaak gebruikt als term voor bewoners van Afrika. Inmiddels zien mensen het als een scheldwoord: het is een naam die Europeanen aan Afrikanen gaven in een tijd dat ze hen minderwaardig vonden.

Bron 3 Een foto, gemaakt door de missionarissen rond 1895. De missionarissen legden in het bijschrift uit dat deze tas vol zat met 'tovermedicijnen' van traditionele genezers. Ze schreven: 'De Kaffers hebben daar veel voorbeelden van, en zij geloven daar heel vast in.'

- 3 a** Welke conclusie over de bronnen is juist?
- A De foto's geven een eenzijdig beeld van Zoeloes, omdat we ze zien door de ogen van de missionarissen.
  - B Deze foto's zijn geen bruikbare bronnen voor historisch onderzoek naar de Zoeloes.
  - C Zoeloes gebruikten fotografie om Europeanen een bepaald beeld te geven van hun cultuur.
  - D Zoeloes geloofden waarschijnlijk helemaal niet in magie, hoewel missionarissen deden alsof dat wel zo was.
- b** Leg je antwoord bij vraag a uit.

In en rond de Belgische stad Ieper is tijdens de Eerste Wereldoorlog hard gevochten. Veel inwoners vluchtten daarom de stad uit op zoek naar een veiliger heenkomen. De geallieerden, en dan met name de Britten, verdedigden Ieper vol overgave. Veel Britse soldaten sneuvelden hierbij. Ze hadden Ieper letterlijk ‘dood-verdedigd’. Uiteindelijk werd Ieper grotendeels verwoest. Na de oorlog ontstond al snel een discussie over de vraag hoe de oorlog in Ieper moest worden herdacht en wat er met de stad moest gebeuren. In deze opdracht onderzoek je hoe deze discussie verliep.

Bron 1 Jules Coomans was stadsarchitect van Ieper en had in de 25 jaar voorafgaand aan de oorlog de Ieperse monumenten in een neogotische stijl gerestaureerd. Hij gaf al in 1917 zijn mening over wat er met Ieper moest gebeuren, als de Eerste Wereldoorlog voorbij zou zijn.

Is het denkbaar dat, na de vernieling van onze gemeentelijke monumenten, iemand ons voorstelt om bij wijze van troost de ruïnes te bewaren? Beseffen degenen die zoiets voorstellen eigenlijk wel dat ze zich verlustigen in de ellende die de oorlog ons heeft gebracht en dat ze daarbij geen acht slaan op onze pijn? Het lijkt wel alsof ze al de ellende omvormen tot artistieke genoegens waarvan ze in alle rust willen genieten.

Bron 2 Eugène Dhucque was een Belgische architect en professor architectuurgeschiedenis. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij verantwoordelijk geweest voor de redding van de kunstschaten uit de frontstreek. In 1923 gaf hij tijdens een lezing zijn visie op de toekomst van Ieper.

De oorlog is een historische gebeurtenis; en van alle historische gebeurtenissen is het misschien een van de meest aangrijpende, een van de mijlpalen van de mensheid. De ruïnes van de Lakenhallen en de kathedraal van Ieper waren vanaf de eerste ochtend na de wapenstilstand de meest welsprekende en indrukwekkende getuigen van de verbeterde weerstand van een geheel volk. Geen enkel opschrift zal die zeggingskracht ooit evenaren. Niemand betreurt het tragische lot van deze beroemde monumenten meer dan ik, die de twijfelachtige eer had om ze dag na dag tot puin te zien herleiden. Maar behoren ze voortaan niet tot de geschiedenis? Zijn de gebeurtenissen van gisteren minder groots dan die van weleer? Met welk recht wil men er de sporen van uitwissen?

Bron 3 Winston Churchill, de Britse premier tijdens de Tweede Wereldoorlog, had in de Eerste Wereldoorlog een Schots bataljon aangevoerd in Ploegsteert (in de omgeving van Ieper). Na de oorlog werd hij minister van Oorlog. In januari 1919 gaf hij zijn mening over de toekomst van Ieper aan de leden van de Britse War Graves Commission.

De oorlog is een historische gebeurtenis; en van alle historische gebeurtenissen is het misschien een van de meest aangrijpende, een van de mijlpalen van de mensheid. De ruïnes van de Lakenhallen en de kathedraal van Ieper waren vanaf de eerste ochtend na de wapenstilstand de meest welsprekende en indrukwekkende getuigen van de verbeterde weerstand van een geheel volk. Geen enkel opschrift zal die zeggingskracht ooit evenaren. Niemand betreurt het tragische lot van deze beroemde monumenten meer dan ik, die de twijfelachtige eer had om ze dag na dag tot puin te zien herleiden. Maar behoren ze voortaan niet tot de geschiedenis? Zijn de gebeurtenissen van gisteren minder groots dan die van weleer? Met welk recht wil men er de sporen van uitwissen?

Bron 4 Ieper in 1918. Bij de Lakenhal en de kathedraal staan borden met (in vertaling) de tekst: 'Dit is heilige grond. Van dit gebouw mogen geen stenen worden weggenomen. Het is erfgoed voor alle beschaafde mensen. De burgemeester van Ieper.'

Bron 5 'Not our Ypres', geschreven door de Brit Alfred J. Angel in *Ypres Times*, augustus 1922. *Ypres Times* was het tijdschrift van de zogenaamde Ypres League, een organisatie van veteranen die in de Eerste Wereldoorlog in en rond Ieper hadden gevochten.

De indruk die we van Ieper kregen was ontgoochelend. 'Het was niet ONS Ieper,' deze opmerking van [een voormalige Britse veteraan] uit Londen gaf uitdrukking aan wat velen voelden. We kenden Ieper als een akelige plaats van puin die door granaten uiteen was gereten, een plaats waar de dood vanuit alle richtingen uit de lucht viel, en aan dit Ieper klampten onze heilige herinneringen zich vast – niet aan dit huidige Ieper van gebouwen met rode dakpannen en afschuwelijke gele bakstenen! Die energieke wederopbouw van de oude stad door de Belgen ontgoochelde de mannen die aan de pelgrimstocht deelnamen.

Vragen

- 1** Gebruik bron 1, 2 en 3. Ze gaan over wat er na de oorlog met Ieper moest gebeuren.
  - a** Geef bij elke bron aan welke mening erin wordt gegeven en welk argument er wordt gebruikt.
  - b** In deze bronnen komen twee verschillende groepen voor. Welke groepen zijn dat?
  - c** Leg uit waarom de behoefte aan herinnering bij de ene groep anders is dan bij de andere groep.
- 2** Gebruik bron 4.

Bij welke mening uit vraag 1a sluit deze bron het best aan? Leg je antwoord uit.
- 3** In de jaren 20 besloot het gemeentebestuur van Ieper om de stad te herbouwen naar vooroorlogs model. De grote stroom terugkerende inwoners van Ieper was de belangrijkste reden om voor deze oplossing te kiezen.
  - a** Leg uit waarom men het belangrijk zal hebben gevonden om Ieper naar vooroorlogs model te herbouwen.
  - b** Gebruik bron 5.

Wat is de mening van de schrijver over de gekozen oplossing? Leg je antwoord uit.
  - c** Waarom is het begrijpelijk dat de schrijver deze mening is toegedaan?
- 4** Wat vind jij van de oplossing die voor Ieper is bedacht? Zie je een alternatief? Leg je antwoord uit.

De vijfjarenplannen van Stalin hadden grote gevolgen voor de bevolking van de Sovjet-Unie. In deze opdracht onderzoek je verschillende getuigenissen om erachter te komen wat er in 1932-1933 op het platteland van Oekraïne gebeurde.

Bron 1 In 1933 schreef Nina Loegovskaja, een meisje van 14 jaar uit Moskou, deze zinnen in haar dagboek. Vanwege het dagboek werden Nina, haar moeder en haar zussen tot vijf jaar werkkamp veroordeeld. Het dagboek werd in 2001 gevonden in de archieven van de geheime dienst van de voormalige Sovjet-Unie.

En de Oekraïne? De Oekraïne, met de uitgestrekte korenvelden? Hoe is het daar gegaan? Je kent het nu niet meer terug. Het is een uitgestorven, doodstille steppe. De hoge gouden rogge en de harige gierst zie je nu niet meer, hun zware aren wuiven niet meer in de wind. De steppe is overwoekerd met onkruid. De uitgestrekte en vrolijke dorpjes met hun witte Oekraïense boerenhuizen zie je niet meer, je hoort niet meer de klankvolle Oekraïense liederen. Hier en daar zijn er uitgestorven en verlaten dorpen. De Oekraïne is verstrooid.

Bron 2 In 1933 was Lev Kopelev 21 jaar oud. Hij was als communistische radioverslaggever betrokken bij de gedwongen collectivisatie in Oekraïne. Het citaat komt uit zijn boek uit 1976, waarvan je de Russische titel kunt vertalen als *En ik schiep mijzelf een afgod*. (In 1980 werd het boek in Amerika vertaald als *The education of a true believer*.)

Vanzelfsprekend vervloekte ik alle koelakken en koelakvrienden. Ik dreigde iedereen die uit kwaadwillendheid of uit gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel graan achterhield, met de minachting van het volk en het bestraffende zwaard van het proletariaat. [...] Het was een kwelling om eraan mee te doen. Nee, dat is niet waar: werkeloos toekijken was nog erger dan te proberen ze te overtuigen van je gelijk. En daarbij overtuigde ik ook mezelf. Want ik waagde het niet zwak te zijn en medelijden te hebben. We volbrachten tenslotte een historisch noodzakelijke daad. We vervulden een revolutionaire plicht. We zorgden voor graan voor het socialistische vaderland. We vervulden het vijfjarenplan.

Bron 3 In 1933 was Semen Stariv 15 jaar oud en woonde hij in Oekraïne. Hij emigreerde na de Tweede Wereldoorlog naar Amerika en publiceerde daar in 1985 een boek onder het pseudoniem Miron Dolot. Het boek heette *Execution by hunger. The hidden Holocaust* en ging over Starivs jeugdijaren in Oekraïne. In dit fragment vertelt hij wat er gebeurde, nadat zijn familie de laatste koe aan de staat had moeten afstaan.

We gingen nu naar onze geliefde rivier in de hoop dat die ons zou helpen in onze strijd om te overleven. [Onderweg zagen we het lichaam van een vrouw liggen.] We herkenden haar onmiddellijk. Het was ons buurmeisje, Oksana Sjevtsjenko. Oksana was door dezelfde hel gegaan als vele andere dorpsgenoten. Twee jaar ervoor was haar vader tot koelak bestempeld. Hij was gearresteerd en weggevoerd uit het dorp. Een paar maanden later was Oksana's moeder overleden. Zij liet haar 18-jarige dochter [Oksana] achter, die nu moest zorgen voor haar zusje van 12 en haar broertje van 7. Maar Oksana's echte problemen waren nog maar net begonnen. Op een dag ontving ze een briefje van het dorpsbestuur waarin stond dat zij, als lid van een

koelakkenfamilie, verplicht was onmiddellijk een hoeveelheid graan en vlees te leveren aan de staat. De eis was volstrekt belachelijk, want alles wat de familie bezat was al weggenomen vóór de arrestatie van haar vader. Sindsdien leed de familie ernstige honger. Dat was geen geldig excuus volgens de staat. [Uiteindelijk nam de staat Oksana's huis in beslag.]

Al deze tragedies hadden een jaar geleden plaatsgevonden. Nu lag ze dood voor ons op een zanderige weg. Ook zij had geprobeerd de rivier te bereiken of het bos, als een laatste plaats om iets te eten te vinden. Maar het mocht niet zo zijn. De sporen in het zand gaven aan dat ze had geprobeerd te kruipen. Ze lag met haar gezicht naar beneden, met gezwollen handen uitgestrekt, haar tanden diep in het zand alsof ze had geprobeerd het te eten. Het was een triest gezicht, maar we hadden al zoveel van dit soort gevallen gezien, dat we slechts een moment in stilte naar haar keken en toen verdergingen. We konden nu niets meer voor haar doen.

Bron 4 Monument in de Oekraïense hoofdstad Kiev ter herdenking van de gebeurtenissen in Oekraïne in 1932-1933.

Vragen

- 1** Gebruik bron 1, 2 en 3. De gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne worden in de bronnen vanuit verschillende perspectieven beschreven.
  - a** Noteer eerst voor elke bron:
    - het jaar waaruit de bron afkomstig is;
    - de aard van de bron waaruit dit fragment afkomstig is;
    - de rol van de maker van de bron tijdens de gebeurtenissen in Oekraïne.
  - b** Geef telkens in één of twee zinnen weer waarop de maker van de bron de nadruk legt.
  - c** Geef twee redenen waarom deze bronnen verschillende informatie geven over de situatie in Oekraïne in 1932-1933.

- 2** De drie getuigenissen hebben ook iets met elkaar gemeen. Formuleer op basis van de drie bronnen een aannemelijke hypothese over wat er is gebeurd in Oekraïne in 1932-1933.

Een monument tegen een misdaad

Na de Tweede Wereldoorlog is er heel veel nagedacht over al het leed dat was aangericht. In alle betrokken landen, dus ook in Nederland. Eerst was er veel aandacht voor verzetsstrijders en de gevallen soldaten. Later drong de Holocaust in volle omvang door en kwamen er monumenten voor de slachtoffers onder de burgerbevolking.

Soms is een monument een protest. In 1977 werd zo'n monument onthuld in Amsterdam: *Nooit meer Auschwitz*. Het bestaat uit een aantal gebroken spiegels op de grond en de tekst 'Nooit meer Auschwitz'. De toelichting van de bedenker, Jan Wolkers, maakt duidelijk dat het meer is dan gebroken glas:

'Hoe kan je een vorm vinden om een misdaad te gedenken waarvan je het gevoel hebt dat die nog niet uitgewist zal zijn als onze planeet over twee of tweeduizend eeuwen in het heelal zal zijn opgelost. Tot barstens toe kan je je hersens afpijnigen of er een beeld wil opdoemen dat die schande en dat leed bij benadering zou kunnen weergeven. Je kijkt naar de hemel en je begrijpt niet dat dat blauwe uitspansel boven die ontzetting heeft gestaan, even onaangedaan en vredig als boven een wei met bloemen. En in een visioen van rechtvaardigheid zie je de blauwe lucht boven je vol barsten trekken, alsof de verschrikking die daar op aarde onder haar heeft plaatsgehad voorgoed de eeuwigheid geschonden heeft.'

In deze opdracht denk je na over de vraag hoe gebeurtenissen uit het verleden later officieel herinnerd worden.

Bron 1 Een blik op het monument *Nooit meer Auschwitz* van schrijver en kunstenaar Jan Wolkers. Nieuwe Oosterbegraafplaats, Amsterdam.

Vragen

- 1** Leg in je eigen woorden uit wat de maker van dit monument jou wil laten zien.
- 2** Het monument Nooit meer Auschwitz is geplaatst in 1977. Leg uit waarom het monument typerend is voor de ontwikkeling van de herinnering van de Tweede Wereldoorlog.
- 3** De Tweede Wereldoorlog heeft tot vele manieren van herinneren geleid.
  - a** Bedenk waarom er in de loop van de tijd steeds weer veranderingen zijn in wat er officieel wordt herinnerd van de Tweede Wereldoorlog en hoe dat gebeurt.
  - b** Bedenk waarom er verschillen in herinnering zijn tussen de landen die bij de Tweede Wereldoorlog betrokken waren.

Politioele acties of kolonisatieoorlog?

Tussen 1947 en 1948 stuurde de Nederlandse overheid militairen naar Nederlands-Indië in een poging om het gezag over de kolonie te herstellen. Al tijdens het optreden kwamen berichten naar buiten over gewelddadige acties van Nederlandse militairen. In deze opdracht doe je onderzoek naar een verandering in de beeldvorming rond het optreden van Nederland.

Bron 1 Indiëveteraan Joop Hueting spreekt over zijn ervaringen in Nederlands-Indië tijdens een interview in het VARA-actualiteitenprogramma *Achter het nieuws* in 1969.

Ik heb in Indonesië destijds tweeënhalf jaar gezeten als militair bij de infanterie, onder andere bij de inlichtingendienst, en ik heb daar meegedaan aan oorlogsmisdaden en ik heb ze zien verrichten. En om daar een paar voorbeelden van te geven kan ik u vermelden dat er kampongs doorzeefd werden, waarvan de militaire noodzakelijkheid niemand destijds inzag. Dat er verhoren plaatsvonden waarbij er op een afschuwelijke manier gemarteld werd, waarvan ook de militaire noodzaak moeilijk aan te tonen zal zijn [...] Dat waren geen incidentele gevallen, dat was de normale gang van zaken.

Bron 2 Fragmenten uit de *Excessennota*. Het resultaat van een klein archiefonderzoek door de Nederlandse overheid na de uitlatingen van Hueting.

De Regering betreurt dat er zich excessen hebben voorgedaan, maar zij handhaaft haar opvatting, dat de krijgsmacht als geheel zich in Indonesië correct heeft gedragen. De verzamelde gegevens bevestigen, dat van systematische wreedheid geen sprake is geweest.

[...]

Tegenover de negatieve feiten staat naar algemeen bekend is een overdaad aan positief materiaal dat thans niet is verzameld, maar dat onder meer betrekking heeft op daden van zorgzaamheid en opofferingsgezindheid voor de Indonesische bevolking.

Bron 3 In 2012 werden voor het eerst foto's gevonden van executies door Nederlandse militairen in Nederlands-Indië. De foto's werden aangetroffen in een privéalbum van een soldaat, dat een archiefmedewerker uit een vuilcontainer had gevist. Op deze foto's staan drie Indonesiërs aan de rand van een greppel met hun rug naar het vuurpeloton.

Vragen

- 1 Gebruik bron 1.
Wat zou een reden voor Hueting kunnen zijn geweest om zich zoveel jaren later uit te spreken over de gebeurtenissen in 1947 en 1948?
- 2 Gebruik bron 1 en 2.
De Excessennota en Joop Hueting geven beiden een beschrijving van het geweld dat tijdens het Nederlands ingrijpen in Nederlands-Indië heeft plaatsgevonden. Waarin verschillen deze beschrijvingen?
- 3 Gebruik bron 1 t/m 4.
  - a Welke verandering lijkt er plaats te vinden in de beeldvorming rond het Nederlands ingrijpen in Nederlands-Indië?
  - b In de 20e eeuw gaat beeldcultuur (foto's en films) een steeds belangrijkere rol spelen. Welke rol spelen foto's in deze kwestie?
  - c Leg uit wat deze opdracht te maken heeft met het concept 'historisch belang' in historisch denken?

Antwoorden bij de opdrachten

De Poepoetan

- 1:** C (feedback: Je nationaliteit geeft aan uit welk land je komt.)
- 2a:** Nederlandse krant. Dat staat in het bronbijschrift.
- 2b:** A, B (feedback: De eerste en tweede uitspraak zijn meningen van de Nederlanders. Die keken heel anders naar de gebeurtenissen dan de bewoners van Bali. De andere uitspraken zijn meer feitelijk.)
- 2c:** D (feedback: Nederland en Bali vochten tegen elkaar. Bewoners van deze gebieden keken dus heel verschillend naar de gebeurtenis.)
- 3a:** Het monument werd gebouwd door bewoners van Bali. Dit staat in het bronbijschrift.
- 3b:** Ze vonden het begrijpelijk / gruwelijk / positief, want in deze bron zie je dat Nederlanders de berichten uit Bali 'gruwelijk' noemen.
- 3c:** Ze vonden het gruwelijk / moedig / vreemd, want in deze bron zie je dat ze een monument hebben gemaakt voor de Poepoetan. Daarop worden de deelnemers aan de Poepoetan als moedige mensen afgebeeld.
- 3d:** Bijvoorbeeld: doordat Nederlanders en bewoners van Bali uit verschillende gebieden komen en aan verschillende kanten van de oorlog stonden, hebben zij een verschillende standplaats. Daardoor kijken ze anders naar dezelfde gebeurtenis.
- 4a:** Bewoners van Bali: eigen antwoord, bijvoorbeeld: moedig / goed / noodzakelijk.
Nederlanders: eigen antwoord, bijvoorbeeld: gruwelijk / onbegrijpelijk.
- 4b:** Eigen antwoord.

De Zoeloes van Mariannahill

- 1a:** Bij een tekstbron lees je wat iemand heeft geschreven. Dan is het vaak moeilijk om zeker te weten of de schrijver de waarheid vertelde. Bij een foto zie je het verleden zelf. Dat lijkt betrouwbaarder.
- 1b:** Bijvoorbeeld:
- Ze woonden in hutten.
  - Ze droegen sieraden en weinig kleding.
  - Ze hadden speren.
  - Ze werden bezocht door missionarissen.
  - Ze werden in 1895 gefotografeerd door missionarissen.
- 1c:** B (feedback: Er is sprake van mogelijk een feit, omdat één foto ons slechts een beperkt beeld geeft van het leven van de Zoeloes. Er is meer informatie nodig om te bepalen of dit beeld ook klopt.)
- 2a:** Zij probeerden Afrikanen te bekeren tot het christendom.
- 2b:** In bron 1 zie je hoe een missionaris en een groep Zoeloes zich aan het voorbereiden zijn voor de foto. De Zoeloes links staan op een rijtje klaar: ze hebben bijzondere sieraden om en wapens bij zich. De missionaris lijkt uitleg of aanwijzingen te geven. Op basis van bron 1 zou je dus zeggen dat de foto's niet spontaan werden gemaakt, maar goed werden voorbereid.
- 2c:** De foto's laten zien dat de missionarissen veel contact hebben met de Zoeloes, dat zij met de Zoeloes samenwerken (zoals in bron 1) en dat de Zoeloes hun missie ook heel serieus namen (zoals in bron 2). Dat geeft een positief beeld van hun missie.
- 2d:** De foto laat zien dat de Zoeloes in hele andere dingen geloofden dan de christenen. Daarmee konden missionarissen anderen overtuigen dat hun werk noodzakelijk was.
- 3a:** A (feedback: A De missionarissen maakten de foto's op basis van wat voor hen interes-

sant was. Daardoor kunnen we nooit een volledig beeld krijgen. B Zolang onderzoekers kritisch naar de foto's blijven kijken, zijn ze nog steeds goed bruikbaar voor historisch onderzoek. C Zoeloes hadden zelf geen invloed op de manier waarop zij door de missionarissen in beeld werden gebracht. D De foto's zijn niet helemaal objectief, maar waarschijnlijk niet geheel onwaar. Nóg voorzichtiger moet je zijn met de bronbijschriften waaruit je in de eerste plaats kunt opmaken hoe de missionarissen dachten over Zoeloes.)

- 3b:** De missionarissen maakten foto's van dingen die pasten bij het doel van hun missie, als een soort reclame. Daardoor kan het zijn dat ze dingen op een foto anders lieten lijken dan de werkelijkheid of dat ze geen volledig beeld gaven van de Zoeloe-cultuur.

De ruïnes van Ieper

1a:

Bron	Mening	Argumenten
Bron 1	Restauratie van monumenten en openbare gebouwen in Ieper.	Het als ruïne bewaren van monumenten biedt geen troost, maar is juist pijnlijk. Wie de ruïnes wil bewaren, verlustigt zich aan de ellende van anderen.
Bron 2	De in puin geschoten monumenten van Ieper niet restaureren. De ruïnes van de monumenten moeten als herinnering aan de oorlog blijven staan. Over de rest van Ieper laat Eugène Dhucque zich niet uit, maar kennelijk kan die wel worden herbouwd.	De ruïnes getuigen van de weerstand van het Belgische volk, beter dan welk herdenkingsbord ook. Een oorlog is een historische gebeurtenis, die haar sporen moet kunnen achterlaten. Vroege geschiedenis is niet 'meer' waard dan recente geschiedenis.
Bron 3	Ieper als een soort openluchtmuseum beschouwen: in het geheel niet herbouwen.	Door de vele (Britse) slachtoffers in Ieper is de stad heilige grond geworden. Op heilige grond mag niet worden gebouwd.

- 1b:** Bron 1: de spreker vereenzelvigd zich met 'wij', vermoedelijk de inwoners van Ieper ('onze' gemeentemonumenten).
Bron 2: de spreker heeft het over 'een geheel volk', met andere woorden het volk van België.
Bron 3: de spreker (de Britse minister van Oorlog) spreekt namens het Britse volk, voor wie hij de ruïnes van Ieper zou willen verwerven; de Belgen zouden die aan het Britse volk moeten geven of verkopen.
De twee verschillende groepen zijn dus de Belgen en de Britten.
- 1c:** De Britten kennen Ieper vooral uit de tijd dat ze de stad verdedigden en dat hij dus al in puin was geschoten. Zij herinneren zich de stad het liefst zoals ze hem tijdens de strijd zagen, als symbool voor hun opoffering. Bij de Belgen verschillen de meningen: sommigen zijn trots op het verzet dat ze hebben gepleegd en zien de ruïnes als de beste gedenktekens; anderen – in het bijzonder de inwoners van Ieper zelf – herinneren zich de stad van vóór de oorlog en willen het oorlogsleed zo snel mogelijk vergeten.
- 2:** De bron sluit het best aan bij de mening van Eugène Dhucque in bron 6. De kapotgeschoten monumenten van Ieper, in het bijzonder de Lakenhal en de kathedraal, moeten blijven zoals ze zijn.
- 3a:** De mensen die er kwamen wonen, hadden er veelal ook al voor de oorlog gewoond; zij wilden hun vertrouwde omgeving terug.
- 3b:** Angel vindt de wederopbouw van de stad verschrikkelijk. Ieper was heilige grond voor de Engelsen: een plaats die door granaten was uiteengereten tot puin. Nu was Ieper een stad van gebouwen met rode dakpannen en afschuwelijke bakstenen. Er was niets meer

te zien van de verschrikkingen van de oorlog.

- 3c:** De schrijver heeft zelf in en rond Ieper gevochten in de Eerste Wereldoorlog en herkent na de oorlog 'zijn' Ieper niet meer.
- 4:** Je eigen mening. Elk antwoord is goed, mits onderbouwd met argumenten. Het is hierbij wel van belang dat er een relatie wordt gelegd tussen de oplossing en de doelgroepen. Wat de beste oplossing is voor Ieper, is afhankelijk van wie ernaar kijkt. Een alternatief zou de behoeften van alle doelgroepen moeten bevredigen.

De stilte van Oekraïne

1a: Bron 1:

- is geschreven in 1933;
- is een dagboek voor privégebruik;
- geen: de auteur woonde in Moskou, dus niet in Oekraïne.

Bron 2:

- is uitgegeven in 1976;
- het is een boek voor een groot publiek;
- de auteur was zelf betrokken bij de gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne, en wel als iemand die moest zorgen voor de uitvoering van het vijfjarenplan in Oekraïne (waaronder de collectivisatie van de landbouw).

Bron 3:

- is uitgegeven in 1985;
- het is een boek voor een groot publiek;
- de auteur was zelf betrokken bij de gebeurtenissen in 1932-1933 in Oekraïne, en wel als slachtoffer van de collectivisatie van de landbouw.

1b: Bron 1: beschrijft van een afstand de algemene situatie.

Bron 2: legt de nadruk op wat de auteur deed om het verzet van de 'koelakken' in Oekraïne te breken.

Bron 3: beschrijft tot in detail de hongersnood onder de boerenbevolking in Oekraïne die het gevolg was van de gedwongen collectivisatie.

1c: De bronnen geven verschillende informatie omdat:

- 1: de auteurs destijds verschillende sociale posities innamen: de een registreerde op afstand, een ander was uitvoerder van de collectivisatie en een derde was slachtoffer van de collectivisatie;
- 2: alle drie hebben ze een verschillende bedoeling met wat ze opschrijven:
  - de auteur van bron 1 schrijft voor zichzelf;
  - de auteur van bron 2 lijkt zich te willen verantwoorden voor zijn daden van vroeger en hij wil dat de lezer leert begrijpen hoe je als jongen kon worden meegesleept in de denkbeelden van het communisme onder Stalin (volgens de titel was het communisme voor hem een 'afgod');
  - de auteur van bron 3 wil duidelijk maken dat de hongersnood geen toeval was (het woord 'execution' in de titel van zijn boek), maar een bewuste uitroeiing van het Oekraïense volk door Stalin. Hij wil de wereld duidelijk maken dat Oekraïne het slachtoffer was van een politiek die vergelijkbaar is met Hitlers uitroeiing van de Joden (de woorden 'hidden Holocaust' in de ondertitel van zijn boek).

2: Alle drie de bronnen geven aan dat er iets ergs is gebeurd in Oekraïne, al zijn alleen bron 2 en 3 daarin concreet.

Een voorbeeld van een (aannemelijke) hypothese op basis van deze bronnen is: in Oekraïne werd de gedwongen collectivisatie zo meedogenloos uitgevoerd, dat er een hongersnood op volgde en het gebied ontvolkt raakte. Of: Stalin heeft de bevolking van Oekraïne bewust willen uitroeien (zoals de boektitel van bron 3 veronderstelt). Het verschil tussen beide hypothesen is de beoordeling van de vraag of er sprake was

van een bewuste strategie door Stalin of niet. (Bron 4 maakt duidelijk dat Oekraïne – anno 2016 – de hongersnood als genocide aanmerkt en herdenkt. De term die men daarvoor gebruikt, is ‘Holodomor’, uitroeiing door honger. Veel landen, waaronder de Europese Unie, delen die visie; Rusland denkt daar anders over. De kwestie blijft gevoelig, ook vanwege de strategische positie van Oekraïne, gelegen tussen de grenzen van de Europese Unie en Rusland. Naar schatting zijn tijdens de hongersnood van 1932-1933 tussen 3 en 4 miljoen burgers direct omgekomen.)

Een monument voor een misdaad

- 1:** Je eigen antwoord.
- 2:** De Holocaust kreeg pas vanaf de jaren 60 en 70 grote aandacht. Het plaatsen van het monument Nooit meer Auschwitz in 1977 heeft te maken met die groeiende bewustwording van het lot van Joden, zigeuners en gehandicapten tijdens de Tweede Wereldoorlog.
- 3a:** Mogelijke verklaringen zijn:
  - Er komen nieuwe generaties bij die de oorlog niet hebben meegemaakt en die op een andere manier tegen de gebeurtenissen aankijken.
  - Het duurt soms lang voordat bepaalde gebeurtenissen echt duidelijk worden.
  - In de loop van de tijd veranderen opvattingen over wat mooi of smaakvol is en wat niet; een abstract monument als dat van Jan Wolkers was in 1950 waarschijnlijk niet gemaakt.
- 3b:** Belangrijke factoren zijn onder andere:
  - of de landen behoorden tot de ‘daders/verliezers’ (fascistisch) of tot de geallieerde landen;
  - of de landen een democratisch of communistisch systeem hebben/hadden;
  - welke oorlogsgebeurtenissen er in een land hebben plaatsgevonden.

Politionele acties of kolonisatieoorlog?

- 1a:** Mogelijk worstelde Hueting met zijn oorlogservaringen en sprak hij zich uit om die een plek te kunnen geven. Daarnaast zal hij er maatschappelijk belang aan hebben gehecht dat zijn verhaal aan het licht kwam.
- 2:** In de Excessennota wordt, overeenkomstig de titel, gesproken over excessen die hebben plaatsgevonden. Het woord ‘exces’ geeft aan dat het leger zich over het algemeen goed gedroeg en dat daden van ontoelaatbaar geweld bij uitzondering voorkwamen. Hueting spreekt echter over ‘oorlogsmisdaden’ als een ‘normale gang van zaken’.
- 3a:** Het Nederlandse optreden werd eerst omschreven als een geheel van ‘politionele acties’ en voorgesteld als de verdediging van orde en vrijheid. Gewelddadige acties werden gezien als excessen. Tegenwoordig wordt het Nederlandse optreden tegen de Indonesische nationalisten steeds meer gezien als een dekolonisatieoorlog, waarbij mogelijk op structurelere wijze oorlogsmisdaden hebben plaatsgevonden.
- 3b:** Zij bevestigen het verhaal dat al door Hueting was geschetst, namelijk dat Nederlandse militairen oorlogsmisdaden hebben gepleegd. Maar een foto lijkt meer effect te hebben op de publieke opinie dan een gesproken of geschreven tekst en daardoor zijn meer mensen ervan overtuigd geraakt dat Nederlandse militairen oorlogsmisdaden pleegden in Nederlands-Indië in 1947-1948.
- 3c:** De opdracht maakt duidelijk dat opvattingen over wat belangrijk is om te vertellen over het verleden kunnen veranderen; ook is duidelijk dat er verschillende belangen spelen bij mensen om het verleden op een bepaalde manier weer te geven of juist te verzwijgen.

Memo - een complete

geschiedenismethode

Dit lespakket bestaat uit materiaal uit de meest recente edities van Memo. We hebben daarbij geprobeerd een selectie te maken waarmee je in de klas vorm kunt geven aan het thema van het VGN congres van 2021. Het materiaal is representatief voor de keuzes en uitgangspunten die auteurs en redactie hanteren bij het samenstellen van het materiaal. Perspectief is daarbij een sleutelbegrip. De methode zorgt er daarbij altijd voor dat die perspectieven nadrukkelijk in verband worden gebracht met de kerndoelen en examenprogramma's.

De methode is beschikbaar voor alle doelgroepen en helemaal geactualiseerd.

Meer weten over Memo?

Plan een online afspraak in met methodespecialist Chris Vennix om samen door de methode te gaan. Kijk in zijn agenda en plan een afspraak in wanneer het jou uitkomt of bel naar 073 628 75 55.

Afspraak inplannen

Wist je dat Malmberg het platform [Onderwijs van Morgen](#) compleet heeft vernieuwd en uitgebreid? Voortaan vind je alle actuele opdrachten van Malmberg samen met het onderwijsnieuws op [Onderwijs van Morgen](#). Je herkent de actuele opdrachten en extra materialen makkelijk aan de naam Mijn Malmberg.